

РЕЦЕНЗИЯ

**на дисертационния труд за придобиване на научната степен „доктор на науките“,
професионално направление 2.3. Философия (Етика – История на етиката),
„Към понятията справедливо и справедливост в практическата философия на
Аристотел“**

**с автор доц. д-р Димка Иванова Гичева-Гочева,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет**

**от доц. д-р Невена Панова,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
Факултет по класически и нови филологии, Катедра по класическа филология**

Предложеният дисертационен труд „Към понятията справедливо и справедливост в практическата философия на Аристотел“ изследва заглавните понятия в обвързаните с темата съчинения на Аристотел, но и в редица ключови по-ранни старогръцки извори. Изследването (в общ обем 338 печатни стр., вкл. библиография с 445 позиции) отразява множество по-ранни изследователски интереси и занимания на доц. Гочева, които, смее да твърдя, следя и познавам добре, но разширява вече постигнатите резултати и ги поставя в обща концептуална рамка. Тази рамка е очертана от три „тематизации“ (и цели): 1) „ретроспективен“ прочит на Аристотеловото наследство, с поглед, обърнат към по-ранни разбирания за справедливото и справедливостта (у Херодот, Тукидид, Софокъл, Платон; 2) проследяване на авторовото Аристотелово преосмисляне, критикуване и надграждане на по-ранното философско и литературно мислене по темата, включително посредством изработването на собствен понятиен апарат; 3) анализ на разликата в значенията на водещите понятия справедливо и справедливост, като сочещи, съответно, общностни отношения или лична добродетел.

Още така очертаната рамка и структура на изследването му придава несъмнено интердисциплинарен характер, което се дължи и на изключително добрата запознатост на авторката със спецификите на старогръцката култура, религия, политическа история и литература. Именно подобно контекстуализиране през цялостното значение и актуално влияние на старогръцката Античност позволява да се предложи по-прецизен и диалогичен прочит и на Аристотеловата позиция по темата и успешно да се анализират причините, влиянията и феномените, които са я оформили. Като класически филолог

приемам за напълно обосновано привличането към изследването на свидетелства, принадлежащи към различни литературни, включително поетически, жанрове – поради все още не твърдо установените междужанрови разлики в епохата, която се изследва, и по-важното: предвид възможността съчинения от различни жанрове да влияят по сходен начин върху полисната общност във време на много засилено устно и публично представяне и реципиране на всичко написано, и така да формират и личното, и колективното разбиране за и отношение към справедливото и справедливостта.

Във въведението е направен обзор на интерпретаторските позиции по избраната проблематика. Подобен обзор в случая е още повече необходим предвид рецепцията на Аристотел в различни клонове на хуманитаристиката, като тук авторката убедително посочва, че изследването на философа именно в перспективата, избрана от нея, все още е поле, на което заслужава да се работи. Препратки и коментари към изследователски парадигми (включително в българската наука) се правят текущо и в хода на цялото изложение, което също е обосновано предвид на разнородността на оригиналните извори, които се представят, съпоставят и коментират.

Бих искала да обърна малко повече внимание именно на ретроспективните интерпретации в предложения дисертационен труд, тъй като приемам именно тази тематизация за една от най-приносните в изследването. Самият избран подход на подобно обвързване на текстове от различно време и различни жанрове показва и понякога пренебрегвани връзки в полето на старогръцката литература, които са несъмнено от значение за по-точното ни разбиране на съществени аспекти на античното мислене и неговото развитие.

В част първа на първа глава са представени и анализирани отделни истории, свързани с темата за справедливостта и справедливото, у Херодот. Най-напред прави впечатление успешният избор както на знакови места от „История“, така и на по-маргинални сюжети, чиято съвкупност обаче доказва, че Херодот може да бъде четен и с оглед на практическата философия, която предстои да се развие дисциплинарно. Отчетен е „надчовешкият“ характер на справедливостта, така важен за историка, но и възможността за човешко участие в нейното постигане. Като че ли още тук се налага една от основните „оптимистични“ и определено актуални тези на изследването – за справедливостта и справедливото като възможни. Тук, и нататък в цялата работа, се „преразказват“ и нерядко пространно се цитират (цялостно или частично и в оригинал) откъси от изворите, но именно така е възможно те да се интерпретират в дълбочина.

В част втора па първа глава, посветена на Тукидид, особено важен ми се струва прочитът му през тезата за обвързаността му със софистите, или по-точно – убедителното представяне на софистическите му техника и структуриране на богато изследваните речи, които изпълват цялата „История на Пелопонеската война“. Точно вниманието към антитетичността на речите, произнасяни от различни участници в описаните събития води и до заключението за своеобразния песимизъм на произведението, отнесен от Д. Гочева и към темата за (не)справедливостта. При така избрания подход на четене на Тукидид през софистическото конструиране на речите (и през повлияността му от конкретни софистически тези, като тази за човека като мярка на всички неща), логично идва и своеобразната „апология“ на софистиката, в рамките на която се оспорват или поне прецизират отделни твърди изследователски позиции („клишета“) спрямо представителите на софистическото движение. Разгледани са, естествено, и уводните методологически пасажии у Тукидид, при които акцентът е поставен върху максималистичната цел – търсене на истината, и нейното реалистично измерение – постигане на точност при изложението. Представени са, при чести паралели, или по-скоро опозиции спрямо Херодот, и основните персонажи в Тукидидовото произведение, като тук отново се руши едно „клише“ – за водещата положителна роля на Перикъл, като за най-положителен персонаж е посочен Никий, по повод когото се разсъждава и за справедливостта към самия себе си като начален аспект на справедливостта като личностна добродетел.

Част трета на първа глава е посветена на анализа, през призмата на основната тема, на „Антигона“ на Софокъл. И тук прочитът на мотивите от трагедията, най-пряко обвързани с темата за справедливото и справедливостта, върви при представянето на паралели с други текстове, и особено с Херодотовата „История“ и отделни теонимни мотиви в нейните рамки, откривани и при Софокъл.

Във втора глава, посветена на прехода от Платон към Аристотел, се акцентира най-напред върху разбирането за справедливостта като най-важната добродетел, и според двамата мислители, и върху нейното личностно измерение. Тук приноси са и паралелите между Платон и Джон Ролс, при когото личностният момент донякъде отсъства, но иначе сходството с Платон е голямо, като авторката отчита и своеобразна липса на надграждане на Платоновото разбиране за справедливостта.

Посредством метода на картографирането, успешно приложен и на други места в работата, а тук – към релевантните пасажии от „Държавата“, се набляга и върху съзнателно различната употреба още у Платон на „справедливо“ (и на тази конкретна

субстантивизирана форма, и на други форми от прилагателното, както и на наречието от същия корен) и „справедливост“, като се затвърждава вече изказаната теза, че първото се отнася до общата полисна уредба, а второто, както бе посочено – до индивидуалната, личностна добродетел. Сред изводите, до които се достига в частта, посветена основно на „Държавата“, бих посочила следните: справедливостта като „действителна лична справедливост“ и „като връх на добродетелността“ е възможна, при полагане на дългосрочни усилия и образование; в целия диалог се наблюдава „диалектическо движение на търсенето на справедливостта заради справедливото и на справедливото заради справедливостта“ (с. 134), а не се дава превес на едното заради другото; нито непостигането, нито постигането на справедливостта не отменя съда над душата след смъртта. Бих искала да отбележа и частичното ревизиране на мнението за Платоновото отношение към Изтока – посочва се, че Платон открива там онова, което европейецът иска и може да види.

В част трета на втора глава става дума основно за справедливото, като зависимо от типа политическо устройство, и според Платон, и според Аристотел. Темата за държавните устройства и техните класификации е широко интерпретирана, но предложеният от Д. Гочева прочит е през призмата на по-тясната проблематика, като акцент е поставен повече върху обстоятелствата и причините, които пречат на постигането на справедлив общностен ред. Текущо и тук се правят наблюдения върху формата, стила и контекста на коментираните произведения и пасажки, доколкото те определят и съдържанието. Отбелязано е, например, че при излагането на политическата теория, доминирана от етиката, подходът на Платон е психологически, определен от авторката дори като „психоаналитичен“ – при биографичните скици на властниците, виновни за упадък на една или друга форма на държавно устройство. В края на страниците, посветени на разграниченията между държавните устройства при Платон, се разглежда „Държавникът“, като Д. Гочева предлага, според мен – убедително, но и смело, извода, че в този късен диалог Платон достига до своеобразна „апология на авторитаризма“ (с. 166).

Нататък изследването се фокусира вече върху Аристотел, като първо е завършен паралелът с Платон по темата за държавните устройства. И тук, както във всички части на труда, се прави преглед на релевантните извори, като в случая е отчетена и възможността същинските Аристотелови твърдения по темата да се търсят в етическите му съчинения, доколкото „етиката е истинският философско-теоретичен фундамент на политическата мисъл“ (с. 167), но все пак основният анализиран материал принадлежи

на „Политика“, като този авторски избор също е аргументиран, и свидетелства за внимателния подбор – видим във всички части на работата – на по-близко анализиранияте пасажии. Дискутира се и отношението на Аристотел към Платон, като авторката защитава тезата, че Аристотел е не само критик на Платон, но и негов продължител. Показано е, че Аристотел всъщност приема от предходната „политическа теория“ всичко, което е можел да приеме, но я и надгражда. Ценно тук е връщането и към Херодот и Тукидид и техните наблюдения върху различни форми на държавно устройство, които, както се подчертава, са не само исторически, но и философски осмислени. Очертани са основните пунктове, по които Аристотел има определен (дори новаторски в известна степен, въпреки че Д. Гочева по-скоро отбягва това определение) принос, например в изказването на концепта за разделение на властите. При съпоставката с Платон като принос на Аристотел се отчита неговата убеденост, че държавните устройства се стремят към своето самосъхранение, което е интерпретирано като израз на Аристотеловия телеологизъм; като ключов момент за разбирането на Аристотел се извежда подчинеността и на политическите му възгледи на първата философия, обуславяща значимостта на разсъждаването за ейдосите на отделните държавни устройства.

Като принос на проведеното в трета глава изследване бих искала да посоча съсредоточаването върху краткия трактат „Атинската държавна уредба“, незаслужено пренебрегван като извор за осмислянето на Аристотеловата политическа философия, както посоча и Д. Гочева. Именно поради конспективния си характер той предлага изключително добър поглед към възможното постепенно приближаване до справедливото (което тук виждаме реализирано в Атина, като така е подчертан атиноцентризмът на Аристотел, доближаващ го до Херодот и Софокъл и отдалечаващ го, съответно, от Тукидид и Платон в това отношение).

Втора част на трета глава е посветена на Аристотеловата антропология като основа на етиката, във връзка с най-важната добродетел, справедливостта – изследователско обвързване, което отново запълва определени празноти в аристотелознанието. Тези специализирани наблюдения върху тялото, душата и безсмъртния нус, както и върху модалната триада (*δύναμις-ἐνέργεια-ἐντελέχεια*) са поставени – както убедително е показано, че е и при самия Аристотел – в космологична рамка, при което обръщането отново и към Платон, чиято космология Аристотел частично приема, е неизбежно. Сред изводите в този дял на дисертацията бих посочила акцента върху интереса на Аристотел не толкова към отделните познавателни и психични феномени, колкото към

„всеприсъствието на живота и душата“, а връзката със справедливостта е аргументирана най-малкото през възприемането на добродетелите като дейност на душата.

В последната част от трета глава е предложен собствен превод (представен успоредно с оригиналния текст) с бележки и коментар на книга Епсилон на „Никомахова етика“, също принос към интердисциплинарния характер на труда и затвърждаване на избрания подход на близко четене на изворите. Преводът е осъществен прецизно, а също – и вдъхновено, което може да се каже за целия текст на работата. Въпреки популярното оспорване на изследователския характер на превеждането, тук това преводно приложение е напълно обосновано и изпълнява в известна степен ролята на първо заключение, доколкото отново предлага интерпретация („иманентна, но и историческа“, с. 284) на ключовите за темата понятия справедливост и справедливо и на техния онтологичен характер. Сред мотивите за извършване на превода е посочен и въпросът за терминологията – специфично значим при Аристотел, и по своеобразен начин динамичен и в рамките на българската преводна рецепция на философа, като тезата, предложена от Д. Гочева за невъзможното уеднаквяване на понятията на Платон и Аристотел има и философска значимост. Сред преводаческите избори на авторката като особено успешен бих посочила предаването на ἔξις с „предразположеност“.

За добродетелта като предразположеност става дума и в същинското заключение към дисертационния труд, което обобщава някои от междинните изводи, но и добавя нови коментари и връзки, например между справедливостта и „разсъдителността, разбирането“, φρόνησις. Тук има и връщане към някои модели на рецепция на Аристотел, с оглед на основната тема, като се препраща и към важни, също интердисциплинарни, изследвания от последните години на български учени. Отново подробно се аргументира избраният „ретроспективен“ подход на работа, а както вече бе посочено, това е един от сериозните приноси на изследването, който, в интердисциплинарен план, може да повлияе цялостно върху разбирането ни за старогръцката мисловност, а по-тясно има потенциал да актуализира и интерпретирането на Аристотел, което в това изследване, от друга страна, успешно е осъществено и посредством актуални философски парадигми.

Към текста на изследването могат да се отправят отделни технически и стилови бележки и препоръки. Например: дали в самото съдържание не следва означенията „глава“ и „част“ да се ползват в обратен ред; на моменти текстът звучи доста емоционално и образно, но това може би е наложено и от актуалността и значимостта на темата; в резултат на факта, че големи части от текста са публикувани самостоятелно по-рано, се откриват отделни повторения (например при представянето на контекста на

някои анализирани произведения), които могат да се избегнат; биха могли да се направят и някои допълнителни уеднаквявания, например да се говори или за книга Епсилон, или за Пета книга на „Никомахова етика“; би могло и в българския вариант на заглавието да фигурират гръцките понятия.

Въпреки тези и някои други подобни бележки, и въз основа на казаното по-горе, както и въз основа на автореферата с конспектираните приноси, останалите публикации и документи, приложени към кандидатурата, убедено смятам, че предложеният от доц. д-р Димка Гичева-Гочева труд има характеристиките и качествата на дисертация за придобиване на научната степен „доктор на науките“ в професионално направление 2.3. Философия (Етика – История на етиката).

София, 27.09.2019 г.

доц. д-р Н. Панова